

OMUL ȘI CLIMA

Lucian Boia, născut în București la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Opera sa, întinsă și variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România și în Franța, precum și traduceri în engleză, germană și în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor și a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*) și la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât și prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viața extraterestră și sfârșitul lumii până la comunism, naționalism și democrație). A adus, de asemenea, noi interpretări privitoare la istoria Occidentului, a Franței și a Germaniei. În 1997, lucrarea sa *Istorie și mit în conștiința românească* a stârnit senzație și a rămas un punct de reper în redefinirea istoriei naționale.

Volum publicate la Humanitas:

Istorie și mit în conștiința românească (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011)

Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune (1998, 2002, 2008)

Două secole de mitologie națională (1999, 2005, 2011)

Mitologia științifică a comunismului (1999, 2005, 2011)

Sfârșitul lumii. O istorie fără sfârșit (1999, 2007)

Pentru o istorie a imaginarului (2000, 2006)

România, țară de frontieră a Europei (2002, 2005, 2007)

Mitul democrației (2003)

Între înger și fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre (2004, 2011)

Jules Verne. Paradoxurile unui mit (2005)

Omul și clima. Teorii, scenarii, psihoze (2005)

Tinerete fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi (2006)

Occidentul. O interpretare istorică (2007)

Napoleon III cel neiuibit (2008)

„Germanofili”. Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial (2009, 2010)

Franța, hegemonie sau declin? (2010)

Tragedia Germaniei: 1914–1945 (2010, 2012)

Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930 și 1950 (2011)

Istoriile mele. Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia (2012)

Explorarea imaginară a spațiului (2012)

De ce este România altfel? (2012)

Eugen Brode (1850–1912). Destinul frânt al unui luptător național (2013)

Sfârșitul Occidentului? Spre lumea de mâine (2013)

Balcic. Micul paradis al României Mari (2014)

Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări (2014)

Dosarele secrete ale agentului Anton. Petru Comarnescu în arhivele Securității (editor) (2014)

Suveranii României: Monarhia, o soluție? (2014)

Maria, regina României, Jurnal de război (3 vol., editor) (2014–2015)

Cum s-a românizat România (2015)

Mihai Eminescu, „românul absolut”. Facerea și desfacerea unui mit (2015)

LUCIAN
BOIA

OMUL
ȘI CLIMA

Teorii, scenarii, psihoze

Traducere de
VALENTINA NICOLAIE

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Mona Antohi
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Luminița Simionescu, Carmen Petrescu
Corector: Maria Mușuroiu

Tipărit la Tipo Lidana – Suceava

LUCIAN BOIA

The Weather in the Imagination

by Lucian Boia was first published in English by

Reaktion Books, London, 2005.

© Lucian Boia, copyright 2005

All rights reserved.

© HUMANITAS, 2005, 2015 pentru versiunea românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Boia, Lucian

Omul și clima: teorii, scenarii, psihoze / Lucian Boia;

trad.: Valentina Nicolaie. – Ed. a 2-a. – București: Humanitas, 2015

ISBN 978-973-50-5044-3

I. Nicolaie, Valentina (trad.)

551.58:008+94(100)

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0372 743 382, 0723 684 194

Introducere

Ce se întâmplă oare cu ploaia și cu vremea bună? Mileniul trei începe cu o veste proastă: clima pare complet dereglată. Unii anunță deja ce e mai rău: încălzirea actuală ar fi de natură să bulverseze condițiile de viață de pe planetă. Să fie sfârșitul lumii în perspectivă? Sau, dacă nu chiar sfârșitul, cel puțin prăbușirea orgolioasei și imprudentei noastre civilizații tehnologice? Omul a crezut că poate domina natura, că o poate supune voinței sale; acum, natura se întoarce împotriva lui și el se găsește prins într-o capcană.

Să ne liniștim: pentru moment nu este vorba decât de un scenariu. Viitorul potențial, prezent numai în mintea noastră, și viitorul real, așa cum va fi el, sunt două lucruri diferite. Cel mai adesea, foarte diferite! Un spirit malițios ar putea observa că profețiile și previziunile (inclusiv cele bazate pe date științifice incontestabile), ca regulă aproape generală, au fost infirmate de evoluțiile reale ale lumii.

Clima este o prezență masivă și „inevitabilă“, cine ar putea nega acest lucru? Viața însăși s-a născut și a putut să evolueze între limite climatice bine determinate. Din această cauză există pământeni, și nu marțieni. Și din motive strâns legate de climă, pe Pământ, Mediterana a fost leagănul atâtor civilizații, în timp ce Antarctica rămâne patria pinguinilor. Omul tehnologic nu pare nici el – cel puțin deocamdată, și într-un viitor previzibil – capabil să se elibereze de constrângerile mediului natural pentru a inventa o civilizație complet „artificială“. Din când în când, o furtună puternică sau o inundație catastrofală ne dau lecții de modestie, amintindu-ne că aparținem încă naturii mame.

Aceste considerații sunt de bun-simț, dar extrem de generale. Dacă ne propunem să studiem mai de aproape mecanismul care leagă clima și omenirea, cu alte cuvinte, să definim rolul efectiv pe care clima și variațiile ei îl joacă în funcționarea organismului social, în mersul istoriei și în geneza viitorului, atunci lucrurile se complică. Va trebui să constatăm că interpretările propuse sunt multiple și destul de adesea contradictorii. Și asta pentru motivul de neocolit că există o singură realitate, dar numeroase puncte de vedere asupra acestei realități. Nu putem confunda obiectul cel mai simplu cu imaginea sau reprezentarea lui, și cu atât mai mult, structurile și mișcările complexe ale naturii sau ale societății. Realitatea nu este „absorbită“ ca atare de spiritul uman. Ea nu poate fi decât „adaptată“ și inevitabil obligată să se plieze regulilor noastre de joc.

Prin „regulile jocului“ vreau să spun că judecata noastră nu este absolut liberă. Ea este supusă unui mare număr de constrângeri, pentru că suntem oarecum „programați“ să vedem lucrurile într-un anumit fel. Există permanente și variabile ale spiritului uman care se interpun între lumea reală și reprezentările și interpretările noastre.

Două tipuri de „permanente mentale“ mi se par în mod special caracteristice. În primul rând, aptitudinea atât de umană de a sesiza mai curând diferențele decât asemănările. Tot ceea ce, mai mult sau mai puțin, se deosebește de normă atrage cu ușurință atenția, astfel încât excepția riscă să eclipseze faptele „comune“, cu toate că acestea sunt, probabil, mult mai importante. Anumite aspecte, alese pentru „strălucirea“ lor, sunt izolate, amplificate, aduse la culme, și ajung astfel să depășească cu mult importanța lor reală. Este suficient să citim istoria sau să urmărim informațiile vehiculate de mass-media pentru a constata această aplecare către fapte „frapante“. (Așa funcționează în special multiplele deformări ale „Celuilalt“, ceea ce a dus cu ușurință la rasism și la naționalism; urmărind această logică, timp de secole, negrii au fost considerați sub-umani, numai din cauza culorii pielii lor și a altor trăsături secundare care nu schimbau cu absolut nimic natura lor umană.)

În al doilea rând, trebuie să remarcăm nevoia constantă de coerență ce caracterizează spiritul uman. Omul aspiră să trăiască într-un univers „unificat“, încărcat de sens, unde totul se încadrează în structuri stabile și inteligibile. La început magia, mai apoi religiile, și în sfârșit filozofia, științele și ideologia nu fac, fiecare în stilul ei, decât să atribuie universului, istoriei și destinului uman un sens anume și maximum de coerență posibilă. Dar această sete de certitudine are un rezultat cu o nuanță ironică: vânând Absolutul, omul ajunge să multiplice soluțiile. În loc de un singur mare Adevăr, trebuie să facem față tocmai contrariului acestuia: o varietate, uneori derutantă, de „adevăruri“.

În mare parte – evident – interpretările evoluează ca urmare a unei mai bune cunoașteri a lumii. Dar progresul științific nu explică totul. Cunoștințele omenirii cresc de la o epocă la alta și, în zilele noastre, chiar de la un an la altul; cu toate acestea, în fiecare moment și cu același stoc de cunoștințe, se construiesc teorii adesea divergente. Imaginea noastră despre lume este supusă unei multitudini de variabile istorice, sociale și culturale. Fiecare teorie și fiecare opinie sunt datate și în același timp circumscrise spațial și social. Știința care a cucerit lumea în ultimele secole este opera Occidentului; ar fi fost cu totul altfel dacă am fi ales știința indiană sau chineză, care corespund unor filozofii diferite. Lumea reală este inevitabil filtrată prin fondul nostru cultural. Și foarte dependentă, în acest context, de ideologii, adică de valorile și convingerile cele mai influente ale unei comunități. Nimeni nu poate să privească lucrurile într-un mod rece și egal; fiecare punct de vedere se înscrie (conștient sau nu) într-o viziune asupra lumii și participă la un proiect de societate.

Rămâne de văzut ce rezultat au aceste considerații atunci când sunt aplicate la teoriile despre climă și la neliniștile provocate de aceasta. Să constatăm mai întâi locul foarte important ocupat de evenimentele climatice și de manifestările ieșite din comun ale acestora. „Ploaia și vremea bună“ au oferit dintotdeauna un subiect clasic de conversație, poate cel mai obișnuit dintre dialogurile între muritori. Dar deja la acest nivel, de o perfectă

banalitate cotidiană, se manifestă un fel de suspiciune de dereglare climatică. Aparent, întotdeauna este mai cald sau mai puțin cald decât de obicei, plouă prea mult sau prea puțin (în raport cu o regulă care, de altfel, nu există decât ca rezultat al acestor pretinse abateri.) Cu atât mai mult, există tendința de a dramatiza diferențele – efectiv mai importante – care pot fi constatate de la o regiune a globului la alta sau de la o perioadă istorică la alta. În mod evident, anumite climate sunt mai puțin favorabile decât altele. Dezastrele imputabile exceselor climatice jalonează la rândul lor cronică umanității. Paradoxal, omul se teme de climă, dar se adaptează remarcabil la exigențele ei. El este, dintre ființele vii evolute de pe planetă, singura capabilă să se instaleze în orice climat și care sfârșește prin a se simți foarte bine oriunde. În concluzie, datorită adaptabilității și ingeniozității umane, raporturile om-climă se dovedesc mult mai constructive decât ne-ar lăsa să credem un imaginar climatic fascinat de spectacol și de dramă.

Pe de altă parte, nevoia de coerență și tendința de a „unifica” fenomenele cosmice și umane situează clima printre mariile principii explicative ale evoluției umane. De altfel, ce ar putea fi mai natural? Nimic nu este atât de omniprezent precum clima. O istorie axată pe climă este la fel de legitimă (și evident la fel de contestabilă) ca determinismul religios al Sfântului Augustin sau ca determinismul economic al lui Marx.

Cât despre orientările culturale și ideologii, acestea pot oferi toate combinațiile imaginabile. Nu mai constituie nici un secret faptul că în zilele noastre catastrofa climatică este anunțată de cei care nu cred în virtuțile civilizației tehnologice. Și contestată cu tot atâta forță de partizanii acestui tip de civilizație. Ecologiști contra liberali: și unii, și alții manipulează aceleași date științifice, dar puse în slujba unor ideologii opuse. Scenariile lor se înscriu de altfel în scheme istorice de mare amploare care nu au fost inventate astăzi. Pe de o parte, Progresul, care este una dintre marile religii ale ultimelor secole. Pe de altă parte, spectrul decadenței care nu poate să nu amintească de o veche isto-

rie ciclică, împărțită între ascensiune și declin, și presărată cu catastrofe (precum anticul Potop). A constata încărcătura culturală și ideologică a fiecărei opțiuni nu înseamnă a face automat judecăți de valoare cu privire la partea de adevăr sau de ne-adevăr exprimată de teoria respectivă. Optimiștii sau pesimiștii pot să aibă dreptate sau să se înșele (sau să aibă parțial dreptate, sau să se înșele parțial) independent de motivațiile lor ideologice. Dar aceste motivații există, și ne oferă o grilă de lectură capabilă să ne protejeze de admirația naivă pentru o cauză sau alta.

Teoriile, scenariile și psihozele justificate de climă se remarcă printr-o diversitate inepuizabilă. Totuși, le putem clasifica în trei categorii principale:

Prima categorie este de ordin *antropologic și psihologic*: clima a fost folosită multă vreme pentru a explica diversitatea umană. De la început, călători, istorici și geografi au fost frapați de un dublu contrast: diversitatea peisajelor pe de o parte, diversitatea oamenilor și a popoarelor, pe de altă parte. Cum să nu fii tentat să explici una cu ajutorul celeilalte? Ființele umane sunt diferite fiindcă trăiesc sub un cer diferit. Interpretarea climatică a particularităților rasiale, etnice și culturale (de la antropologia fizică la psihologia popoarelor sau „caracterul națiunilor“, cum spunea David Hume) parcurge filozofia istoriei și a culturii din Antichitate până la o perioadă destul de recentă.

A doua perspectivă este *istorică*: mersul istoriei în lumina climei. Aceasta este chemată să explice dinamica procesului istoric, progresul și decadența, dezvoltarea anumitor civilizații și stagnarea sau regresul altora. Această interpretare dinamică a cuplului climă-istorie a început și ea în Antichitate, dar nu a devenit un sistem decât atunci când istoria a început să fie privită ca un proces evolutiv. Secolul al XVIII-lea și mai ales al XIX-lea, cu dubla teorie a Progresului și a Evoluției, și cu avansul extraordinar luat de Occident față de celelalte părți ale lumii, au avut tendința de a considera clima ca unul dintre factorii responsabili (uneori chiar ca factor principal) al dezvoltării istorice și al destinului atât de diferit al civilizațiilor.

În sfârșit, un al treilea nivel aduce în joc *clima-catastrofă*. Această viziune dramatizată în exces se inserează și ea în marile scheme ale istoriei. Ce poate fi mai eficient decât o zguduire climatică pentru a ruina o civilizație, ba chiar pentru a agita amenințarea unui sfârșit colectiv al întregii umanități? Prototipul acestui gen de dereglare este Potopul, unul dintre miturile cele mai impresionante și mai influente produse de imaginația umană. Potopul este simbolul unei istorii jalonate de „sfârșiturile lumii“ („sfârșituri ale lumii“ în general incomplete, lăsând aproape întotdeauna șansa unui mic grup de supraviețuitori de a reîncepe un nou ciclu istoric). Într-o primă etapă, Potopul și alte catastrofe similare figurau într-un arsenal al justiției divine. Într-o etapă ulterioară, ele au exprimat strict atacurile de furie ale Naturii. În sfârșit, în zilele noastre, ele sunt văzute mai degrabă ca efecte perverse – neașteptate, dar „meritate“ – ale acțiunii abuzive a omului asupra mediului natural. Ne aflăm tot în cadrul logicii păcat–pedeapsă, dar aceasta își schimbă sensul. Potopul tradițional a fost provocat de păcatele oamenilor în fața lui Dumnezeu. Potopul viitorului riscă să fie provocat de păcatele oamenilor în fața Naturii. Această neliniște este întreținută de un sentiment al „sfârșitului civilizației“ care, de un secol încoace, se opune mereu teoriei optimiste a unui progres continuu și fără riscuri majore. Foarte potrivit, cercetările asupra istoriei climei au scos în evidență variabilitatea acesteia de-a lungul erelor, și chiar comportamentul ei uneori capricios, susceptibil de schimbări neașteptate. Funcționarea defectuoasă a civilizației tehnologice și fragilitatea climei se reunesc în jurul conceptului-vedetă care este încălzirea globală (datorată, după cum se știe, activităților umane poluante). Previziunile cele mai sumbre lasă să se întrevadă, într-un viitor relativ apropiat, un Pământ devenit aproape de nelocuit, sau, cel puțin, incapabil să susțină o civilizație evoluată.

Autorul acestei cărți nu își propune să adopte o poziție în dezbaterile climatice actuală, adică să afirme sau să pună la îndoială, să amplifice sau să minimalizeze încălzirea globală și consecințele acesteia. Îi admir pe cei care cunosc deja viitorul. În

ceea ce mă privește, eu nu știu nimic despre el. Dar, în paralel cu istoria climei „adevărate“ și a viitorului ei, există o altă istorie, legată de prima, și totuși independentă: istoria imaginației umane stimulate, uneori chiar inflamate, de manifestările climei. Aceasta este istoria pe care îmi propun să o povestesc.

I

Clima și psihologia popoarelor (de la Antichitate la Renaștere)

Un poet pierdut în zăpezi

Un subiect poate fi abordat într-o mie de feluri diferite. Unde să găsești exemplul cel mai concentrat, cel mai convingător? Pentru ficțiunea climatică, mi se pare că reportajele în versuri ale lui Ovidiu oferă un punct de plecare suficient de semnificativ. În anul 8 după Cristos, poetul îndrăgit de societatea mondenă din Roma a fost condamnat la exil de împăratul Augustus, din motive rămase misterioase. El va trebui să petreacă doisprezece ani, până la moartea sa, în orașul Tomis, veche colonie grecească, pe malul Mării Negre (astăzi Constanța). Ultimele sale poeme, formând două antologii: *Tristia (Tristele)* și *Pontica (Ponticele)*, sunt tot atâtea strigăte de disperare. El descrie acolo sălbăticia locurilor și a oamenilor; acest bastion îndepărtat al civilizației grecești era pierdut în mijlocul unor triburi ciudate: geții și sciții, care râdeau prostește atunci când auzeau cuvinte latine. Și pe urmă, era clima, atât de departe de blândețea mediteraneeană. Frig, îngrozitor de frig:

„Și crivățul pornește, și neaua împle nordul,
Și cade, cade, cade: nici soarele, nici ploaia
N-o mai topesc acuma, căci frigul o-mpietrește;
Și până să dispară un strat, s-așterne altul,
Ș-adesea-n aste cuiburi de ghețuri îndesate
Privești într-o grămadă zăpezi din două ierni
.....
Și te cuprinde groaza, când sloiuri cristaline

Se-ncheagă printre plete și se ciocnesc cu freamăt
 L-a capului mișcare; și-n vas îngheață vinul,
 De-l scoți în bolovane păstrând figura oalei,
 Și-n loc a soarbe spumă, mânânci bucăți de vin

Să mai descriu eu oare cum râurile toate
 În poduri le preface suflarea cruntei ierne
 Și-atunci din oboseală c-un strop de apă vie
 De vrei să-ți stâmperi setea, spargi întărta gheață
 Săpând adânc o groapă căscată ca un lac!

Chiar uriașul Istru, pe care nu-l întrece
 A Nilului lărgime, acuma se zbârcește
 Sub viscolii de crivăț, și-albastrele-i talazuri
 Se fac o scoarță tare, și pe furiș sub dânsa
 Se scurge-n toiul mării prin cele multe guri!

Și p-unde mai deunăzi plutea corăbierul,
 S-alunecă piciorul săltând fără sfială;
 Și-a calului copită izbește cu răzUNET
 În lespezi făurite din colosale valuri;
 Și boii fără frică p-această nouă punte,
 Sub care stau închise prăpăstii desfundate,
 Alene trag căruța nomadului sarmat!

De necrezut, și totuși eu am văzut chiar marea
 Chiar marea-ncătușată d-un bloc imens de gheață:
 Tăcută, neclintită sub țeasta-i lunecoasă;
 Și n-o văzusem numai, dar am umblat eu singur
 Pe creștete marine călcând ca pe țărână...¹

¹ Ovidiu, *Tristia (Tristele)*, III, 10 în traducerea lui Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Ovidiu la gurile Dunării*, apărută în *Columna lui Traian* nr. 29, 1872, reprodușă în *Istoria critică a romanilor*, ed. a II-a, București, 1875, pp. 216–218.

Foarte convingător ca peisaj arctic, zugrăvit de un poet transformat în explorator polar. Oamenii mănâncă vinul, iar zăpada se păstrează de la o iarnă la alta. Nu contează că lucrurile se petrec la o latitudine cu mult mai joasă decât Cercul Polar. În zilele noastre, plajele Mării Negre sunt cunoscute pentru căldura lor estivală. Cum clima este de tip continental, iernile sunt într-adevăr aspre. În cel mai rău caz, am putea să acceptăm pentru Ovidiu existența unei clime ceva mai reci pe vremea lui. De altfel, chiar în perioade mai recente, Dunărea a înghețat frecvent iarna, formând un pod de gheață. Dar este sigur că gheturile se topeau complet și destul de repede sub razele soarelui de primăvară.

Licență poetică? Fără îndoială. Tactică având drept scop înduișoarea Romei în privința stării nefericite a exilatului? Cu siguranță. Dar în aceeași măsură expresie poetică a unei scheme de organizare a lumii. Ovidiu se afla surghiunit în colțul de nord-est al Imperiului. Aproape de ultima frontieră, conturată de gurile Dunării. Dincolo de asta, nu mai era decât „marele Nord“, teritoriu confuz și neexplorat. Normalitatea, inclusiv cea climatică, se situa cu siguranță în centru. Dimpotrivă, periferia asocia dereglările naturii umane cu excesele climei. Lumea dominată de frig descrisă de Ovidiu este mai puțin rezultatul observației, cât al ideologiei. Oare vedem ceea ce se vede în realitate, sau vedem mai degrabă ceea ce știm că ar trebui să vedem? Ovidiu se adresa unui mediu dispus să îl creadă pe cuvânt, pentru că era impregnat în cultura lui de o imagine a lumii foarte ideologizată și dramatizată.

Foarte frig și foarte cald

Diodor din Sicilia, care își redactează *Biblioteca istorică* cu câteva zeci de ani înaintea lui Ovidiu, nu este poet, ci un erudit scrupulos care își extrage informația din cele mai bune surse disponibile. Pentru el, extremele climatice sunt ilustrate de contrastul între ținutul sciților (la nordul Mării Negre) și cel locuit de troglodiți (la sudul Egiptului).

Cuprins

<i>Introducere</i>	5
I Clima și psihologia popoarelor (de la Antichitate la Renaștere)	13
II Clima filozofilor (secolul al XVIII-lea)	39
III Nordul la apogeu (secolul al XIX-lea)	63
IV Istorie dinamică, climă variabilă (secolul al XX-lea)	90
V Logica Potopului	118
VI Dosarul încălzirii	149
În loc de concluzie	182